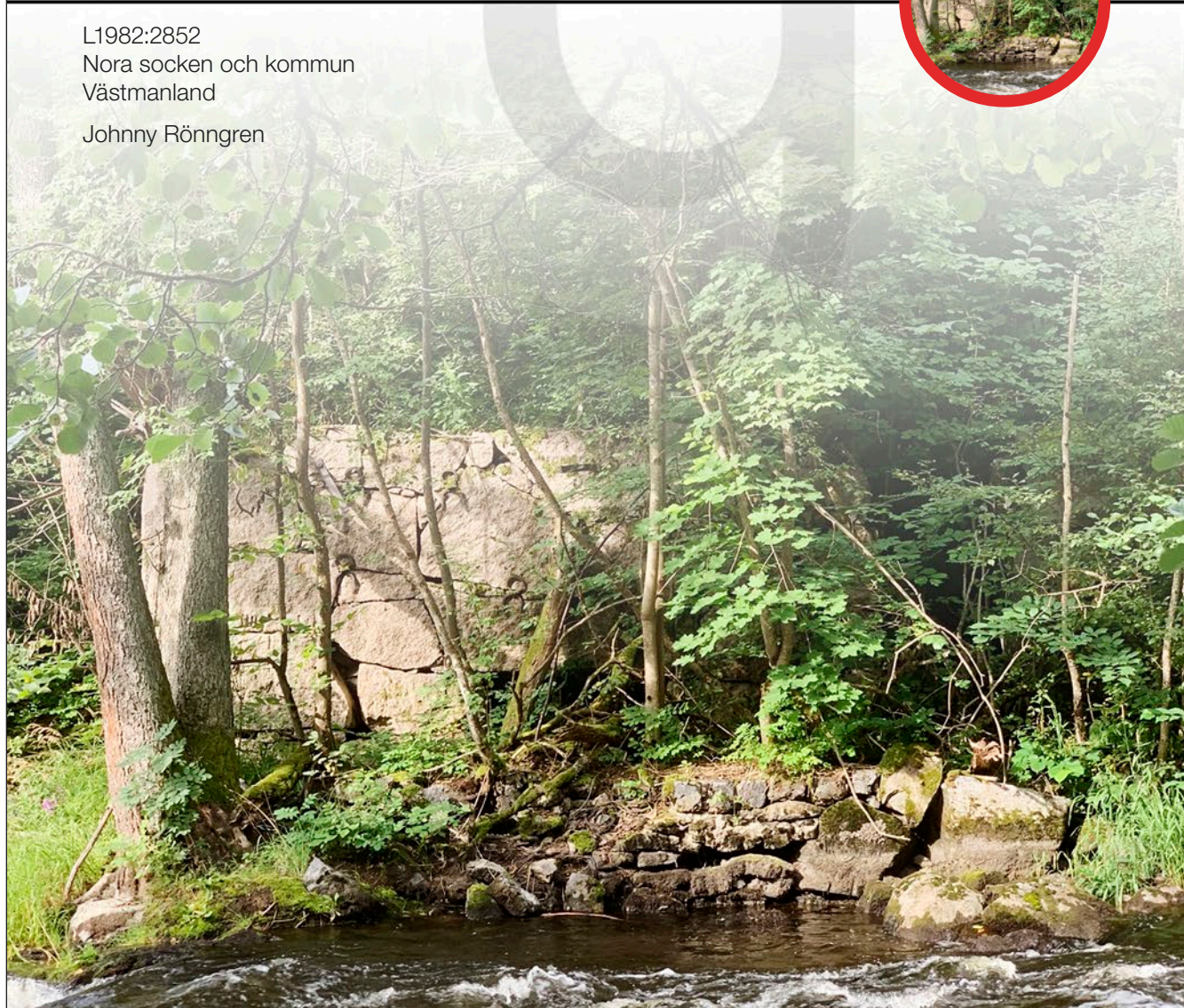

Kartering av Hammarby Hamrar L1982:2852, Nora

L1982:2852
Nora socken och kommun
Västmanland
Johnny Rönngren

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB

Radiatorvägen 11, 702 27 Örebro

Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se

arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

Översiktskarta över Örebro län med platsen för inventeringen markerad i rött.

© 2020 Arkeologgruppen AB
Arkeologgruppen rapport 2020:50

Författare	Johnny Rönngren
Kvalitetsgranskning	Annica Ramström
Grafisk form	Nina Balknäs
Omslagsfoto	Smedja och hjulgrav, synlig från norra åstranden. Foto från nordöst.
Foto	Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Dnr R50223371_200001

Kartering av Hammarby Hamrar L1982:2852, Nora

L1982:2852
Nora socken och kommun
Västmanland
Johnny Rönngren

Tekniska och administrativa uppgifter

Län Örebro
Kommun Nora
Landskap Västmanland
Socken Nora

Lämningsnummer L1980:2852
Lämningstyp Hammarområde
Datering Nyare tid

Typ av undersökning Inventering
Arkeologgruppens projektnummer P20059

Projektledare Johnny Rönngren
Fältpersonal Nina Balknäs, Johnny Rönngren

Undersökningstid 2020-08-05
Undersökt yta 20 000 m²
Inmätningsteknik RTK-GPS, i kombination med manuell inmätning och Lidardata.
Koordinatsystem SWEREF 99 TM
Höjdsystem RH 2000

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd tillvaratogs.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	5
Inledning	6
Bakgrund och kulturmiljö	6
Syfte och målgrupper	13
Metod och genomförande	13
Resultat	14
Objekt 1, 2 – brofäste (norra sidan)	16
Objekt 3 – stenkista	18
Objekt 4, 5 – hammarsmedjegrund	19
Objekt 6 – slagghög	22
Objekt 7 – utrasade stenar	24
Objekt 8 – stenfundament	24
Objekt 9, 10 – brofäste (södra sidan)	24
Objekt 11, 12 – klensmedja och hjulhus	26
Objekt 13 – husgrund	29
Objekt 14 – strandmur	30
Objekt 15 – terrass	31
Brodamm, Smedjefallsdammen	32
Lämningars inbördes samverkan	34
Platsens värden och effekter av vattenvårdsåtgärd	35
Referenser	38

Figur 1. Karta över Nora med omnejd med platsen för inventeringen markerad med svart cirkel. Skala 1:250 000.

Sammanfattning

I samband med att Norconsult utförde planeringsunderlag för eventuella framtida vattenvårdsåtgärder av Smedjefallsdammen fick Arkeologgruppen AB i uppdrag att utföra en kartering av befintliga lämningar inom Hammarområde L1980:2852, vilken kunde komma att beröras av vattenvårdsåtgärderna. Vid karteringen av området inmättes och dokumenterades de lämningar som låg i anslutning till ån. Dessa utgjordes av två smedjegrunder, varav en större hammarsmedja, brofästen från en äldre dammbro, strandmurar, terrasseringsringar och en slagghög. Lämningarna inom området utgörs främst av kallmurade grundrester. De befintliga lämningarna är inte i bruk utan övergivna och anses uppfylla kriteriet för att utgöra fornlämning. Platsen är kraftigt igenväxt av lövsly och buskage, vilket försvårar för besökande att ta del av lämningen och skapa en överblick över dess olika beståndsdelar och hur den en gång fungerat då hamrarna var i drift.

Vid inventeringen av lämningen observerades att den befintliga Smedjefallsdammen, vilken ligger utanför fornlämningsområdet, tidigare fungerat som damm åt den mindre smedjan och den större Hammarsmedjan. Trärännor från dammens norra och södra utskov har försett de båda smedjebyggnaderna med vatten till deras vattenhjul. Smedjefallsdammen ingår därmed som en viktig beståndsdel i hammarområdet då de varit i bruk tillsammans. En grov datering utifrån kartmaterial daterar Smedjefallsdammen uppförande till någon gång mellan åren 1789–1926.

Ur ett kulturhistorisk perspektiv bedöms borttagandet av Smedjefallsdammens två mellersta utskov ha *liten negativ* effekt gentemot med dess industrihistoriska värde. De två mellersta utskoven reglerade åns vattenflöde medan det norra och södra utskoven försåg vardera smedja med vattenkraft via trärännor och är därmed viktiga för förståelsen för hur dammen fungerat i relation till smedjorna. Bibehållandet av de yttre skoven innebär att man bevarar förståelsen för hur de industriella lämningarna inom området samverkat med varandra samt att man visar på att en damm har funnits på platsen.

Inledning

Arkeologgruppen AB fick i uppdrag av Norconsult AB att utföra en kartering och inventering av Hammarområde L1980:2852, även kallad Hammarby hamrar. Syftet med karteringen var att kartlägga lämningar som finns i anslutning till ån inom hammarområdet. Bakgrunden i ärendet var att Norconsult utreder vattenvårdsåtgärder av Smedjefallsdammen, vilken innebar att ta bort dammens två mellersta utskov. Sammanlagt har dammen fyra utskov, dock utan bevarade dammluckor. Vattenvårdsåtgärden befinner sig i ett tidigt planeringsstadium där förslag utarbetas och bättre kännedom om hammarområdets lämningar i och med aktuell rapport inhämtades. Ärendet saknar därmed KML-beslut från berörd länsstyrelsen då planerat vattenvårdsåtgärd inte ännu nått utförandefas där bland annat Länsstyrelse berörs.

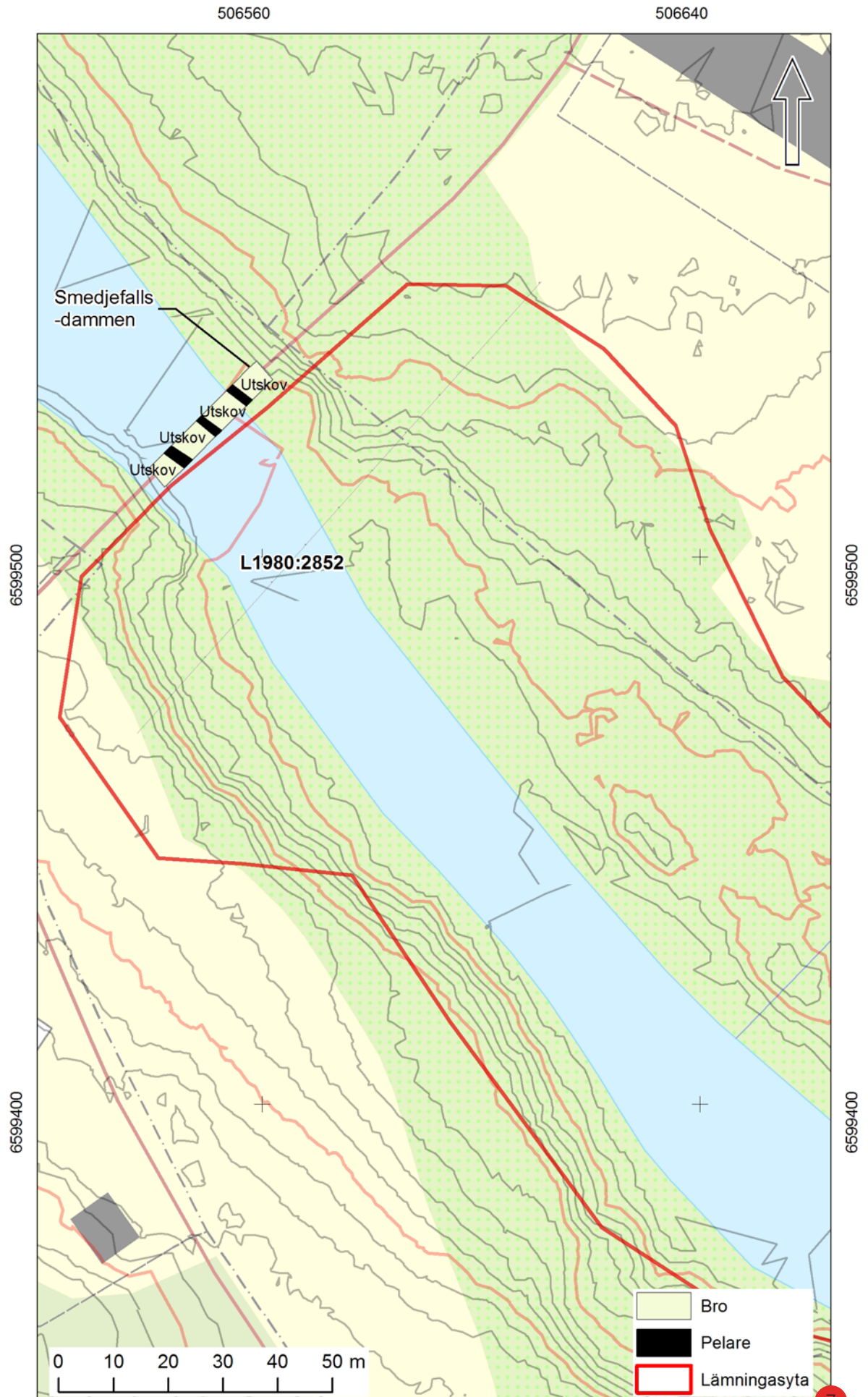
Bakgrund och kulturmiljö

Hammarby hamrar i Järleån ingår i ett pärlband av hamrar och hyttor vilka anlagts längs ån i syfte att nyttja dess vattenkraft. Den äldsta hammaren i Hammarby anges ha varit den så kallade Fogdehammaren från år 1621, år 1916 nedlades hammarverksamheten (Johansson 1872:83; se även Lande-holm & Eriksson 2001:297).

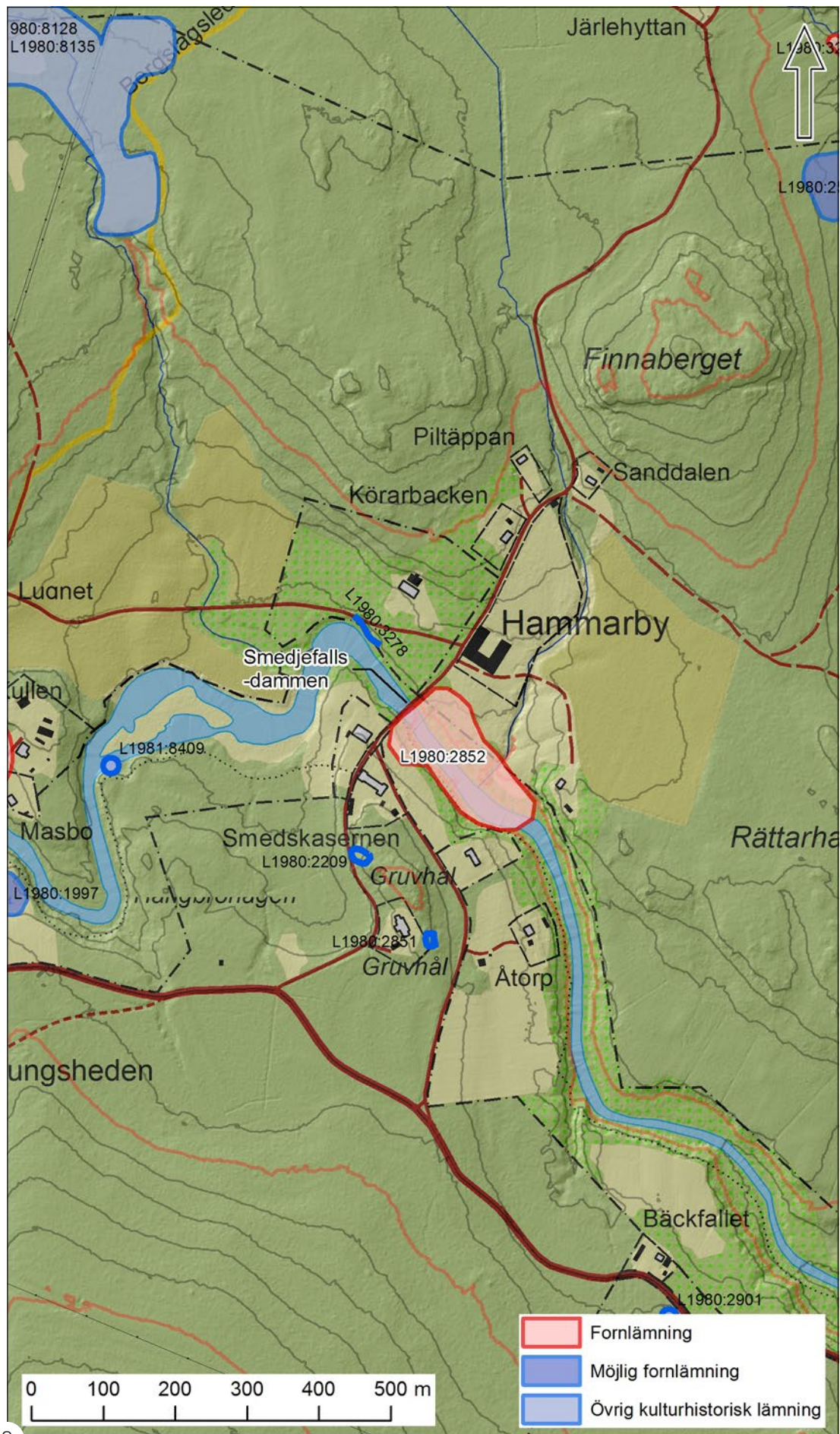
Idag utgörs lämningen av en igenväxt ådal nedströms en dammbro, kallad Smedjefallsbron, numera nyttjad som körväg över ån. Täta bestånd av lövträd, sly och buskar har vuxit igen över de gamla hammarsmedsgrunderna vid ån. Den täta vegetationen gör lämningen svår att överblicka i sin helhet och för en utomstående svår att förstå hur lämningarna samverkat.

Lämningen (L1980:2852) utgörs av ett flertal husgrunder, vilka främst påträffas på norrsidan av ån. Här påträffas hammarsmedjegrunnen och dess hjulhus, vidare förekommer terrasserade ytor och en källare vid lämningsområdet nordöstra begränsning. I lämningsområdets sydöstra del finns en större slagghög. Söder om ån finns lämningar efter en smedja som också haft ett hjulhus med hjulgrav. Delar av åns södra strand är stenskodd med en strandmur.

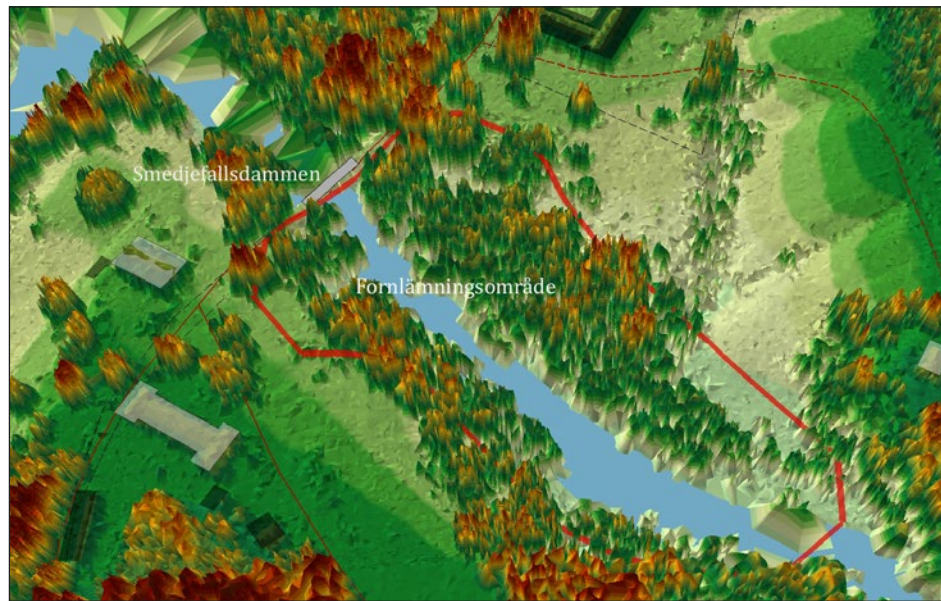
Kartstudier av äldre kartmaterial påvisar, vilket senare bekräftades i fält, att det funnits en äldre brodamm som legat i direkt anslutning norr om de båda smedjorna. Den äldre dammbroen finns synlig i kartor från år 1771 och 1789 (LMS 1771, LMS 1789). För 1800-talets del saknas kartor och det är först i och med en karta från år 1926 samt på ett foto från tidigt 1900-tal som den befintliga bron syns (LMA 1926, Lindebilder). Det innebär att den befintliga bron, Smedjefallsbron, är anlagd någon gång under tiden mellan åren 1789 och 1926. På fotografiet syns att de två mellersta utskoven reglerat vattenflödet i ån medan det från det södra utskovet löper en träränna fram till smedjan på åns södra sida.

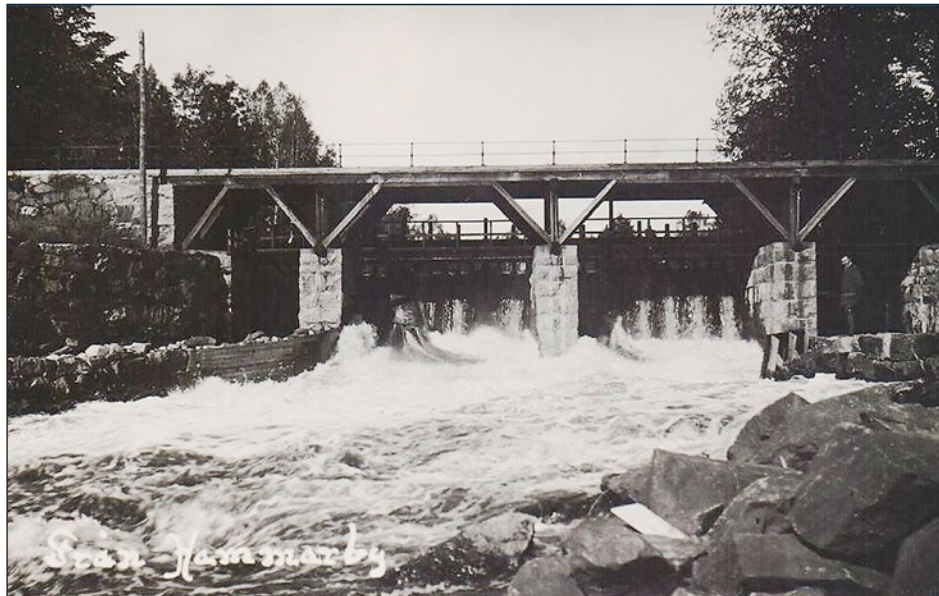
Figur 2. Situationsplan över Smedjefallsdammen med fornlämningsområde söder om dammen. Dammen har fyra utskov varav de två mellersta planeras att eventuellt borttagas som del i en vattenvårdsåtgärd. Skala 1:1 000.

Figur 3. Utdrag ur fastighetskartan med omgivande lämningar. Både uppströms och nedströms finns ytterligare hyttor. Skala 1:8 000.

Figur 4. Lidarkarta som visar en 2D-bild över fornlämningsområdet och Smedjefallsdammen. Inom fornlämningen förekommer tät växtlighet av lövträd, sly och buskar som förhindrar en helhetssyn över de befintliga lämningarna. Vy från söder.

Figur 5. Fotografi med okänt datum, troligen tidigt 1900-tal. I fotografiet ses Smedjefallsdammen då den ännu var i bruk som damm. Dammluckor reglerar vattenflödet i de två mellersta utskoven medan det södra utskovet (till vänster) är öppet och släpper fram vatten till smedjan på åns södra sida. Källa: lindebilder.

Figur 6. Utdrag ur transportkarta över Järlehyttans ägor år 1771 med inmätningarna genomskinliga. I kartan syns smedjorna på vardera sida av ån och den äldre dammbron. Skala 1:1 000.

506550

506600

506650

Figur 7. Utdrag ur storskifteskarta över Bröstorps ägor år 1789 med mätningarna genomskinliga. Den äldre dammbron var ännu vid denna tid i drift. Skala 1:1 000.

506550

506600

506650

Figur 8. Utdrag ur laga skifteskartan över Bröstorps ägor år 1926 med inmätningarna genomskinliga. Den äldre dammbron har rivits och ersatt med den befintliga Smedje-fallsdammen. Skala 1:1 000.

Syfte och målgrupper

Syftet med uppdraget var att kartera och dokumentera de strandnära lämningarna hörande till hammarområde L1980:2852. Detta i syfte att skapa en överblick över lämningarnas läge inom fornlämningsområdet. Därtill skulle en värdering och konsekvensanalys utföras relaterad till hur lämningen (L1980:2852) kunde komma att beröras i samband med den planerade vattenvårdsåtgärden.

Metod och genomförande

Karteringen utfördes i form av en inventering där platsen besöktes och påträffade lämningar mättes in med RTK-GPS. Som underlag för karteringen nyttjades lämningsbeskrivningen i Kulturmiljöregistret, äldre kartmaterial och LIDAR-data. Därefter sammanställdes digitalt material i Intrasis3 och ArcGIS 10.3.1. På grund av tät vegetation försvårades inmätningar då satellitmottagaren hos RTK-GPS ofta förlorade kontakt och inmätningar utfördes med en felmarginal på upp mot fem meter. För att korrigera detta mättes även lämningarna in manuellt med hjälp av måttband. Dels lämningarnas inre mått i form av bredd, längd och höjd, dels lämningarnas inbördes relation. Vidare korregerades inmätningarna med hjälp av terrängkartor via Lidar-data genom att flertalet lämningar var synliga i terrängskuggskartor, exempelvis slagghögen och de äldre brofästena. Därmed uppnåddes en förbättrad korrektion av inmätningarna. Däremot kan en felmarginal på upp mot en meter anses förekomma hos de karterade lämningarna.

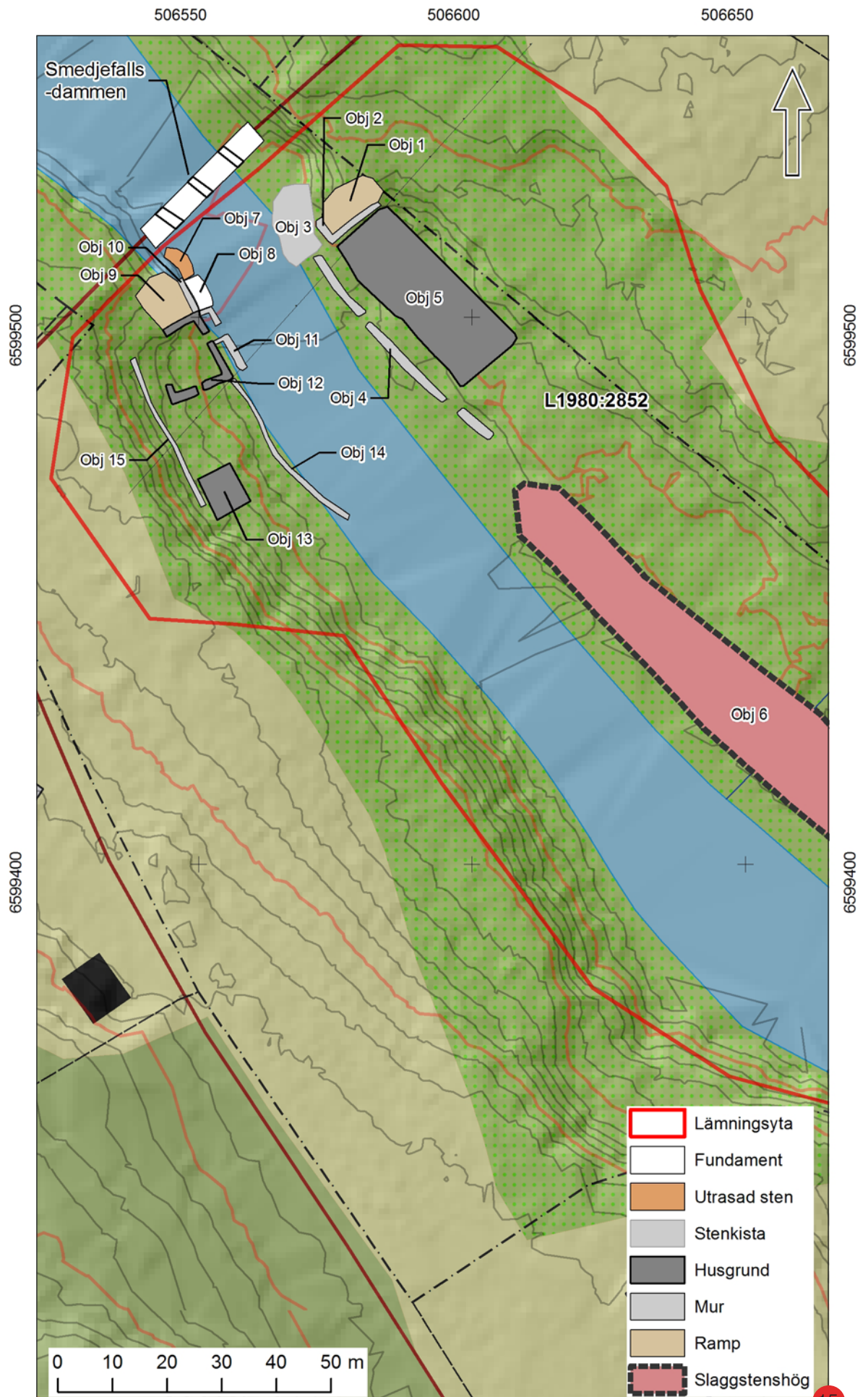

Figur 9. Inmätning av smedjan (objekt 12) vid åns södra sida. Tät vegetation försvårade arbetet med inmätning då växtligheten försvårade för GPS:ens mottagare att fungera korrekt.

Resultat

Obj	Typ	Storlek	Höjdmått	Bottenmått	Funktion
1	Ramp	12x6	79.3	78.8	Jordfylld ramp vid bro/dammfäste.
2	Brofäste	5x2	78.8	74.7	Kallmurad brofäste
3	Stenkista	15x8	74.8	74.4	Uppdämmande stöd norr om hammarbyggnad.
4	Mur-hjulhus	45x2	75.6	74.5	Mur i vatten för hjulhus.
5	Hammarbyggnad	35x15	76	75	Byggnad för hammare.
6	Slagghög	120x15	76,4	72.8	Slaggdeponi.
7	Utrasad sten	6x6	75	74.4	Utrasad strandmur.
8	Fundament	6x3	75.4	74.1	Fundament för träräna in till spiksmedja.
9	Ramp	10x6	79	78,4	Jordfylld ramp/terrass invid brofäste
10	Brofäste	6x2	78,4	75	Kallmurad brofäste
11	Mur-hjulhus	12x3	75	74.1	Mur i vatten för hjulhus.
12	Mur-Smedja	13x12	78.5	75.2	Byggnad, smedja
13	Kolhus	8x8	77.2	76,5	Förvaring av kol.
14	Strandmur	35x1	74,6	73,8	Kallmurad strandmur.
15	Terrass	30x1	78,4	76,6	Murad terrass som stöd i brant slänt.

Tabell 1. Anläggningstabell. Alla mått anges i meter. Höjdmått inhämtat via Lidar-data, RH 2000.

Figur 10. Detaljplan över inmäta objekt invid ån. Lämningarna är koncentrerade till forn-lämningsområdets norra del, söder om Smedjefallsdammen. Se figur 17 för komplett plan över objekt 6, slagghög. Skala 1:1 000.

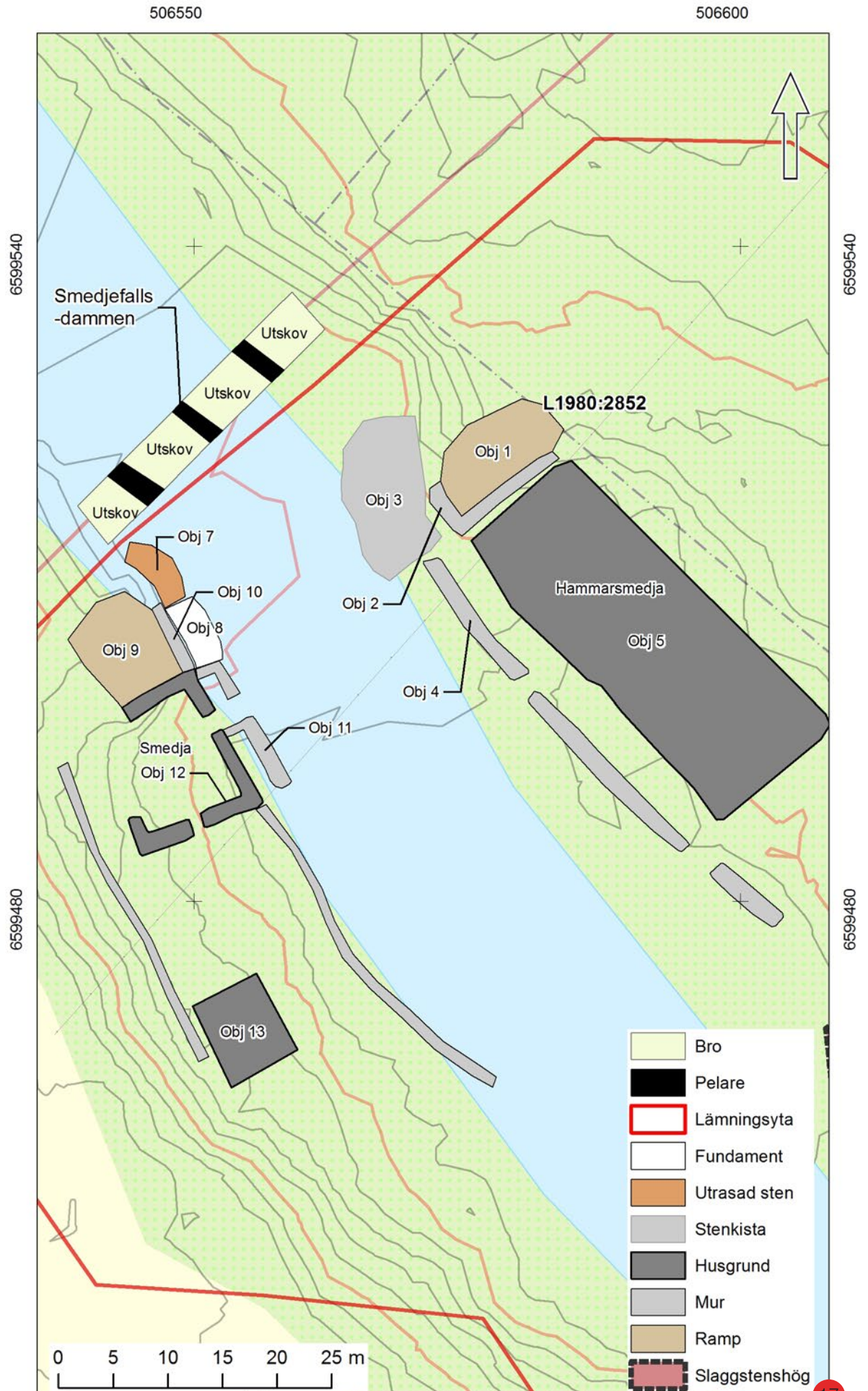
Figur 11. I bildens vänstra del ses Smedjefallsdammen. Röd ram markerar läget för brofästet (objekt 1). Foto från sydväst.

Objekt 1, 2 – brofäste (norra sidan)

Den äldre dammbron är belägen omkring 17 meter sydöst om den befintliga bron (Smedjefallsdammen), och utgörs av en upp till 3,4–4 meter hög, kallmurad fundament (objekt 1) anlagd vid åns strandkant. På andra sidan ån finns ytterligare ett brofäste (se objekt 9, 10). Bredden på brofästet (objekt 1) uppgår till 5 meter, med lodräta väggar mot åsidan i sydöst och i sydväst mot hammarsmedjegrunnen (objekt 5). Brofästet mäter som högst 78,4–78,6 meter över havet (RH 2000). På stenarna förekommer borrhål med en diameter om 3 centimeter.

Invändigt är brofästet utfyllt med jord (objekt 2) och bildar en platå med en storlek på omkring 12×6 meter, i nivå med murens övre skift. Den plana ytan har troligen nyttjats som del i en tidigare vägbana samt stabiliserat det uppmurade brofästet. Den äldre bron är synlig i en karta från år 1771 och har sannolikt uppförts i samband med att den första hammaren etablerades på platsen under tidigt 1600-tal.

Mellan de båda brofästena (objekt 2 och 10) kan i ån, under vattenytan, lämningar finnas kvar i form av fundament.

Figur 12. Detaljplan över karterade lämningar. Skala 1:500.

Figur 13. Vy över Järleån sedd från nordöst med delar av stenkistan (objekt 3) synlig i ån.

Objekt 3 – stenkista

Sydväst om det norra brofästet (objekt 1, 2) finns en stenkista från strandkanten och ut i ån inom en yta om 14×6 meter. Stenarna utgörs av stenar med en storlek från 0,3 till 1,2 meter, där de större stenarna är delvis huggna i rektangulär form. Närmast stranden förefaller stenmaterialet delvis utgöras av stenar som rasat ned från det norra brofästet (objekt 1). Stenkistan är lokaliserad strax norr om vatteninloppet till hammarsmedjegrunen (objekt 4 och 5) och syftet har sannolikt varit att skydda grunden från erosion av det strömmande vattnet och möjligen även som stöd för vattenrännan som lett vatten till hammarsmedjans vattenhjul.

Figur 14. Hammarsmedjans 3 meter breda hjulgrav. I bildens vänstra del syns del av hjulhusets mur (objekt 4) medan grundmuren hörande till hammarsmedjegrunnen ses till höger (objekt 5). Foto från söder.

Objekt 4, 5 – hammarsmedjegrund

Hammarsmedjan utgörs av två objekt bestående av hammarsmedjegrunnen (objekt 5) och ett hjulhus (objekt 4), vilka tillsammans utgör en byggnad. Emellan objekt 4 och 5 finns en hjulgrav för vattenhjul som drivit hamrarna.

Objekt 5 utgörs av en på fast mark vid strandkanten uppförd byggnad, omkring 35×13 meter stor, i nordvästlig-sydöstlig riktning, parallellt med ån. Längs byggnadens sydvästra långsida mot ån finns en i 1,5 meter hög kallmurad yttervägg ned mot åkanten, vilket utgjort den norra insidan av en hjulgrav för vattenhjul. På grund av den täta vegetationen kunde inga inre konstruktioner i form av fundament för hammare, ugnshärdar eller inre rumsindelning observeras. Lämningsbeskrivningen i Kulturmiljöregistret (L1982:2852) anger dock att inre rumsindelning finns.

Till byggnaden har även hört en upp till 1,5 meter hög mur, anlagd i ån (objekt 4), vilken fungerat som mur åt hjulhuset. I hjulhuset fanns vattenhjul, i det som kallas för hjulgraven, som drivit hamrarna. Muren är anlagd 3 meter sydväst om hammarsmedjegrunnen, vilket också anger bredden på hjulgraven. Stenarna utgörs av huggna block 0,4–0,8 meter stora, omkring 3–4 skift höga. Hjulhusets stödmur sträcker sig sammanlagt 44 meter med två utlopp för vattnet som delar in muren i tre delar. Vid tillfället för inventeringen sträckte sig vattenytan fram till basen av murens västra långsida och hjulgraven var delvis vattenfylld.

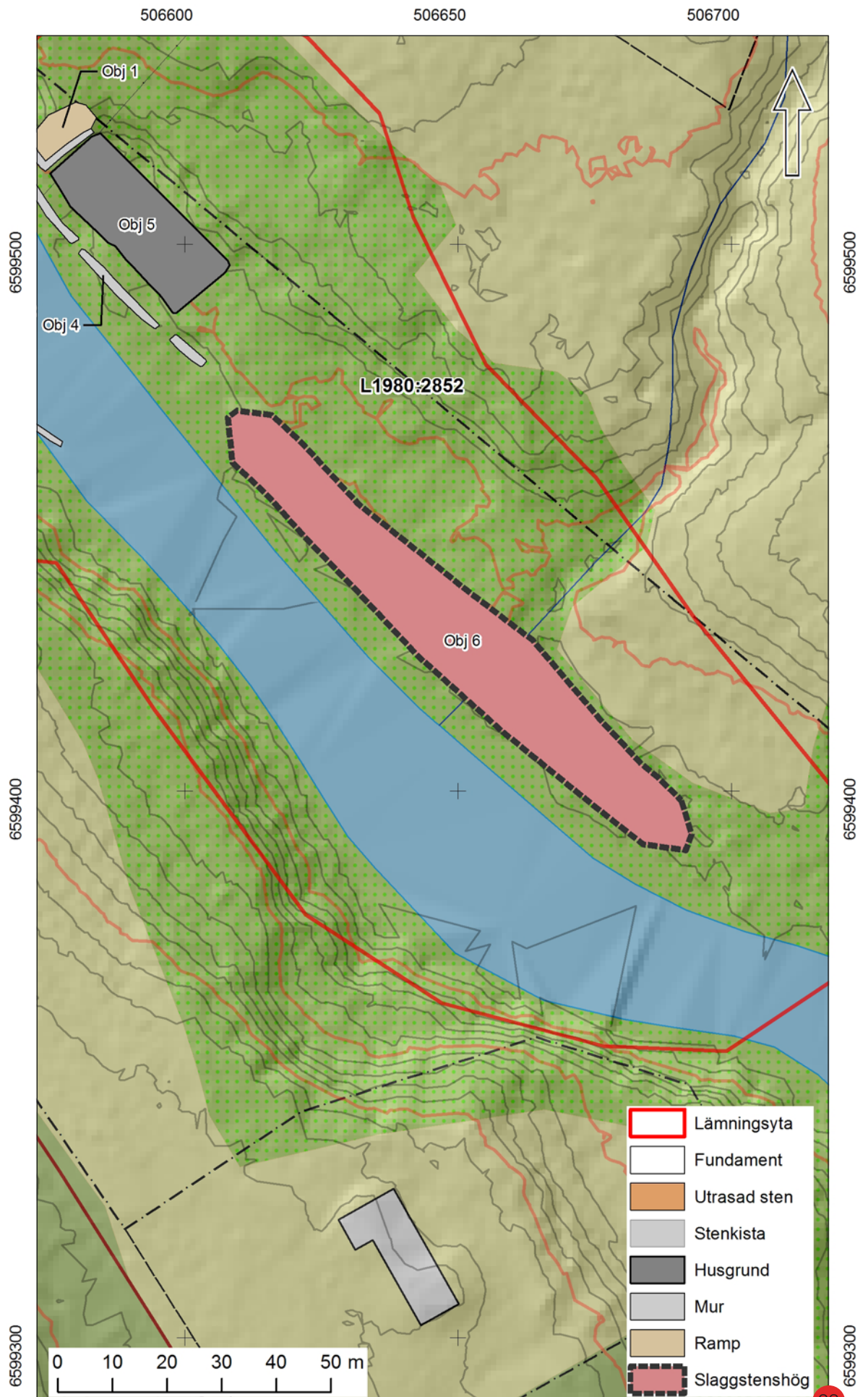
Figur 15. Inmätning av objekt 4 i bildens vänstra del, invid hjulgraven. Foto från sydöst.

Figur 16. Del av hjulgravens södra del vattenfylld. Till höger i bild ses hjulhusets mur (objekt 4). Foto från nordväst.

Objekt 6 – slagghög

Omkring 20 meter sydväst om hammarsmedjegrunnen (objekt 5) finns, vid åkanten, en avlång slagghög 115×15 meter, parallellt med ån i nordvästlig-sydöstlig riktning. Högen är 1,5–3,5 meter hög med en delvis plan yta överst. Slaggen utgör en biprodukt som uppstår i samband med att tackjärn genomgått färskning, vid hammarbyggnaden, det vill säga att kolhalten sänkts inför vidare bearbetning av stångjärn. Slagghögen har bildats under en lång tid alltsedan hammaren togs i bruk och slutligen nedblåstes.

Figur 17. Plan över slagghögens läge inom lämningssytan. Skala 1:1 000.

Objekt 7 – utrasade stenar

Strax sydöst om Smedjefallsdammens södra utskov låg stenar vid vattenytan i ån, inom en yta om 6×6 meter bestående av stenar av en varierande storlek om 0,3–1 meter stora. Stenarna utgörs av utrasade stenar från en tidigare strandmur, vilken är synlig på ett foto över Smedjefallsdammen (se figur 8). I fotografiet syns en hög strandmur vilka förefaller ha samma höjd som de uppmurade pelarna i Smedjefallsdammen. Strandmuren har sannolikt anlagts i samband med Smedjefallsdammens uppförande. Då stenarna är utrasade i vattnet utgör objektet därmed inte en anlagd konstruktion hörande till driften av smedjorna.

Objekt 8 – stenfundament

Vid basen av det södra brofästet finns ett, uppmurat i kallmursteknik, fundament i ån, med en storlek om 6×3 meter. Fundamentet är 1 meter högt och utgörs av tuktade stenar med en storlek om 0,2–0,8 meter. Fundamentet är inte fogmurad mot brofästet (objekt 10) och har därmed uppförts i ett senare skede, sannolikt i samband med att smedjefallsdammen uppfördes då sträckan från den nya dammen var alltför lång att en längre vattenränna av trä behövts anläggas, vilken behövde vila på ett stabilt fundament. Rännan har därmed vilat på fundamentet (objekt 8) varifrån hjulgraven i klensmedjan erhållit vattenkraft till dess hjulgrav.

Objekt 9, 10 – brofäste (södra sidan)

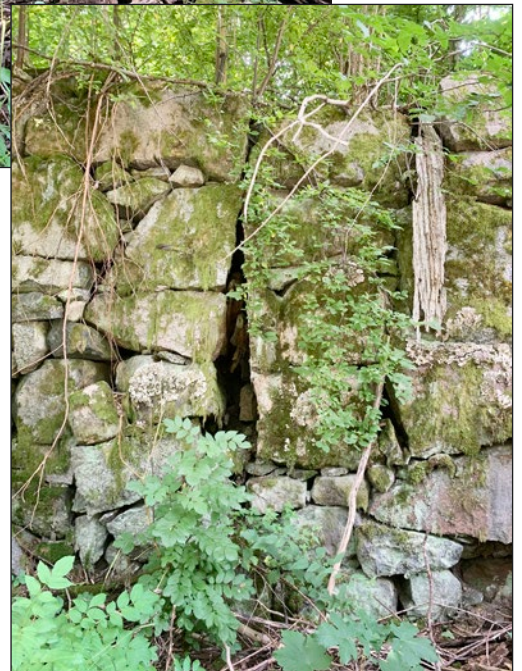
Omkring 8 meter söder om Smedjefallsdammen finns lämningarna efter ett äldre brofäste. Det södra och norra brofästet utgör därmed lämningarna efter en dammbro. Båda brofästena är uppvisar samma konstruktion.

Brofästet i söder (objekt 10) är anlagd vid åkanten och uppmurad 3,4 meter med tuktade stenar i kallmursteknik omkring 6 meter bred, förankrad med ankarjärn. Invändigt, mot väster, är muren utfylld med jord (objekt 9) som bildar en plan nivå kring 78,4 meter över havet (RH 2000) inom en yta om 10×6 meter. De båda brofästena befinner sig därmed i nivå med varandra. Den äldre bron är synlig i en karta från år 1771 och har sannolikt uppförts i samband med att den första hammaren etablerades på platsen under tidigt 1600-tal.

Mellan de båda brofästena kan i ån, under vattenytan, lämningar finnas kvar i form av fundament.

Figur 18. Del av brofästet sedd från sydöst. Observera den tydliga skarven gentemot smedjan (objekt 12) till vänster, vilket antyder att smedjan är tillkommen vid ett senare tillfälle.

Figur 19. Detalj över skarven mellan brofäste (objekt 10) till höger och del av smedjegrunden (objekt 12) till vänster. Att murarna inte är fogade i varandra antyder att de inte uppförts vid samma tillfälle. Kartstudier pekar på att smedjan är den yngre byggnaden. Foto från nordöst.

Objekt 11, 12 – klensmedja och hjulhus

Smedjegrunden utgörs likt hammarsmedjan av en huvuddel av byggnaden (objekt 12) som är uppförd på fast mark invid åkanten med en mur hörande till ett hjulhus med hjulgrav (objekt 11) anlagd i ån. Smedjegrunden (objekt 12) utgörs av en husgrund med kallmurar av sten, med metertjocka väggar, upp till 3 meter höga. Byggnaden är 12×12 meter stor och uppförd parallellt med ån. Den norra väggen mot brofästet (objekt 10) är inte murat i fog, vilket antyder att smedjan inte uppförts i samband med brofästet utan vid ett senare skede. Jämför man karteringen med en karta över Brösttorp år 1789 ses en mindre byggnad på platsen för smedjan (objekt 12) än den som mättes in i fält. Möjligen rör det sig om en äldre och mindre smedja på

Figur 20. Smedjan (objekt 12) och hjulgravens stödmur (objekt 11) sedd från norra åkanten. Stödmuren är anlagd i å medan den 3 meter höga smedjebyggnaden ses i bakgrunden uppförd vid åkanten.

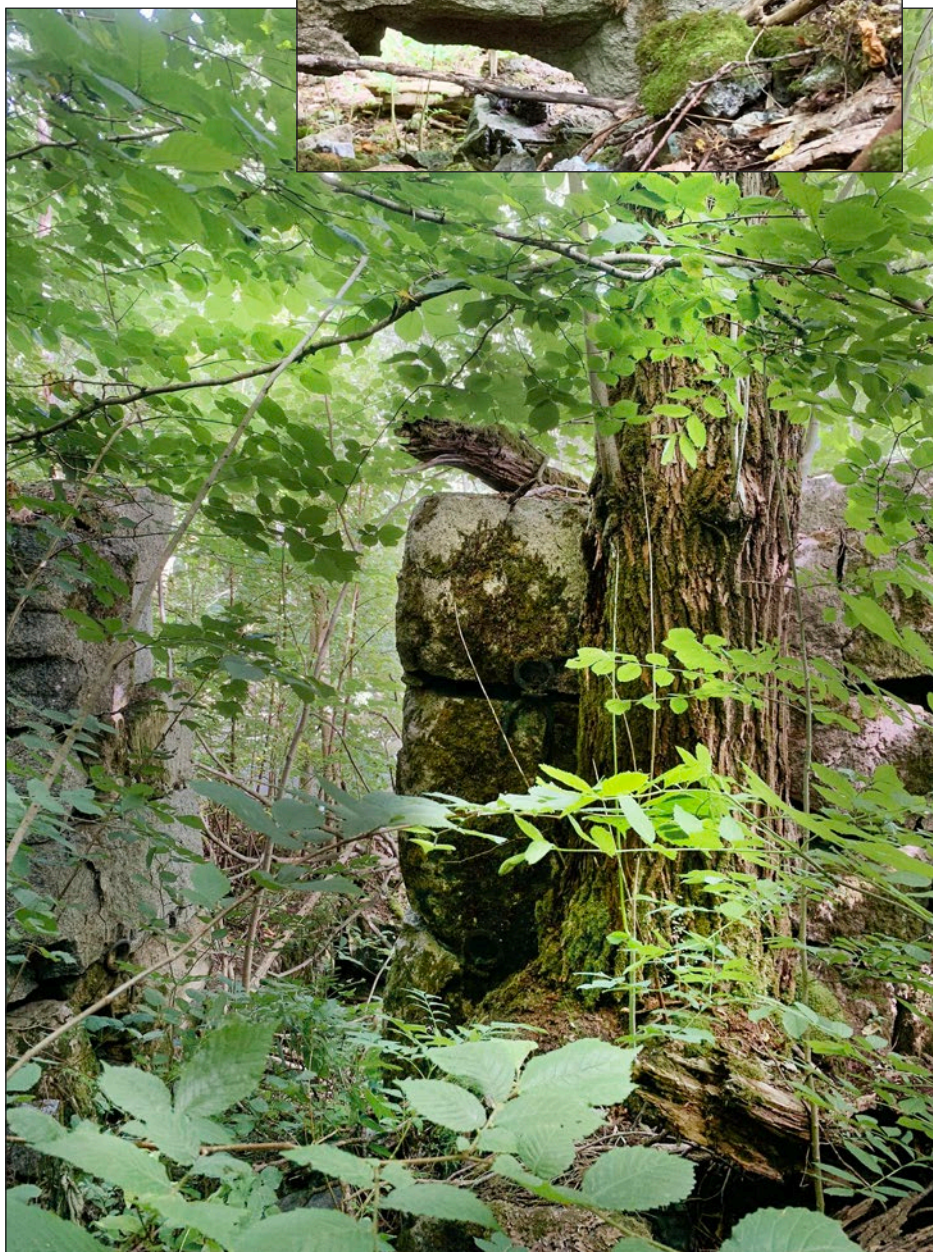
kartan, vilken senare byggts ut mot brofästet eller att en ny större smedja ersatt en äldre. Smedjans nordöstra vägg, som vette mot hjulgraven, hade förutom en dörröppning även två mindre genomgående öppningar för hjulaxlar, vilket antyder att smedjan haft två vattenhjul. De har troligen drivit en blåsbälg och en mindre hammare.

Hjulgravens och mur till hjulhus (objekt 11) som är uppförd i ån utgörs av 1,5 meter hög kallmurad och 1,2 meter bred stenmur. Hjulgraven är 1,2–1,3 meter bred och var inte vattenfylld vid inventeringstillfället. Nordväst om smedjans hjulgrav finns ett kallmurat stenfundament (Obj 8) med en storlek om 6×3 meter. Fundamentet och hjulhusets mur ligger i plan nivå i förhållande till varandra, möjligtvis utgör stenfundamentet stöd åt en träränna som löpt mellan dammbron och smedjans vattenhjul.

Figur 21. Del ur smedjans hjulgrav. I smedjegrundens långsida som vette mot hjulgraven fanns två öppningar för hjulaxlar. Här ses den norra öppningen centralt i bilden. Foto från nordöst.

Figur 22. Detalj ur smedjegrundens vägg med ankarjärn för att hålla ihop de breda väggarna. Mellan de större stenarna är mindre skolstenar för att kila fast de större stenarna. Foto från nordöst.

Figur 23. Del av smedjans inre, här ses en dörröppning som vetter ut mot hjulgraven. Foto från sydväst.

Figur 24. Del ur syll av slaggsten, hörande till objekt 13. Foto från norr.

Objekt 13 – husgrund

Husgrund, 8×6 meter stor med delvis synliga syllar av tegel och slaggsten. Invändigt påträffades rester av kol, vilket kan antyda att kol förvarats i byggnaden. Byggnaden är uppförd omkring 10 meter väster om åkanten.

Objekt 14 – strandmur

Sydväst om smedjegrunden löper en omkring 30 meter lång strandmur, anlagd i åkanten. Muren är kallmurad och 0,8–1 meter hög. Delvis utrasad i ån.

Figur 25. Södra änden av strandmuren som löper 35 meter längs åns södra sida, söder om smedjegrunden (objekt 12). Foto från sydöst.

Objekt 15 – terrass

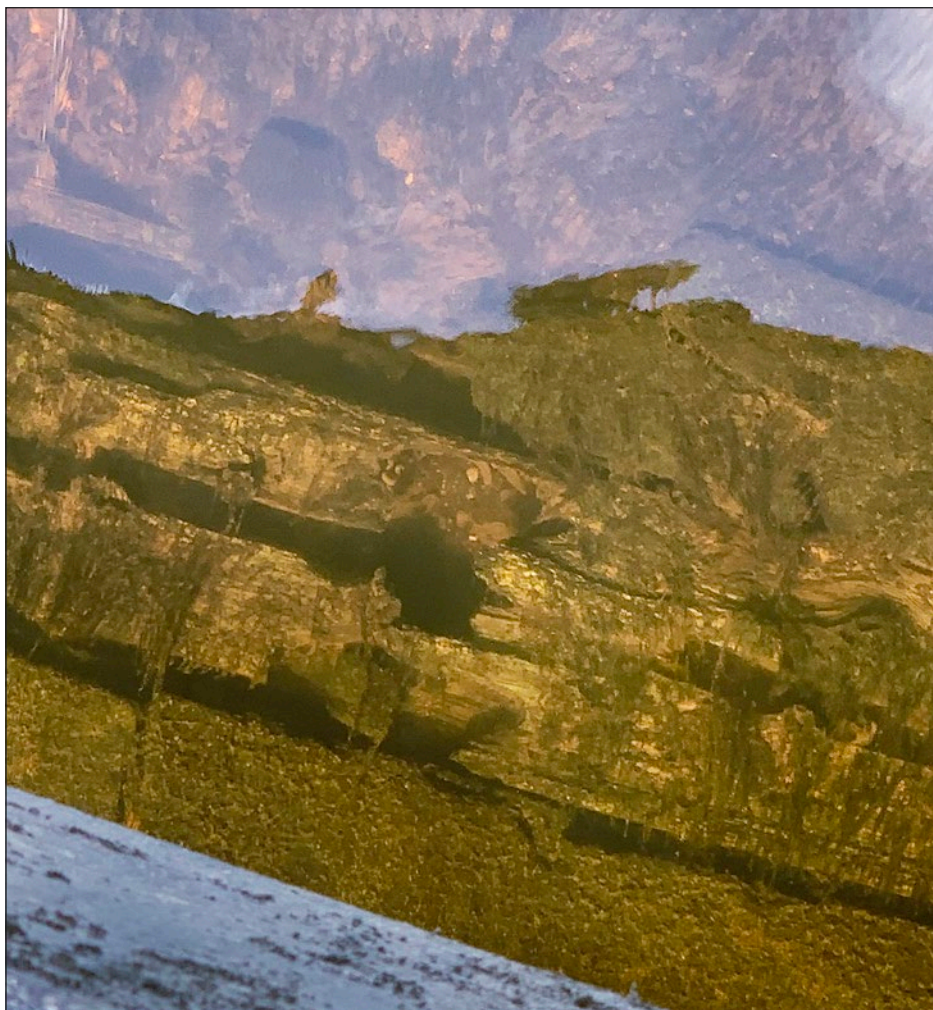
En i slänten uppförd terrasserad kallmur, omkring 0,6–1,2 meter hög. Troligen anlagd för att förhindra att jord från den branta slänten i väst från att röra sig ned mot smedjan och kolhuset. Markytan öster om terrassen tämligen plan och möjligen har en mindre väg löpt öster om terrassen fram till kolhuset.

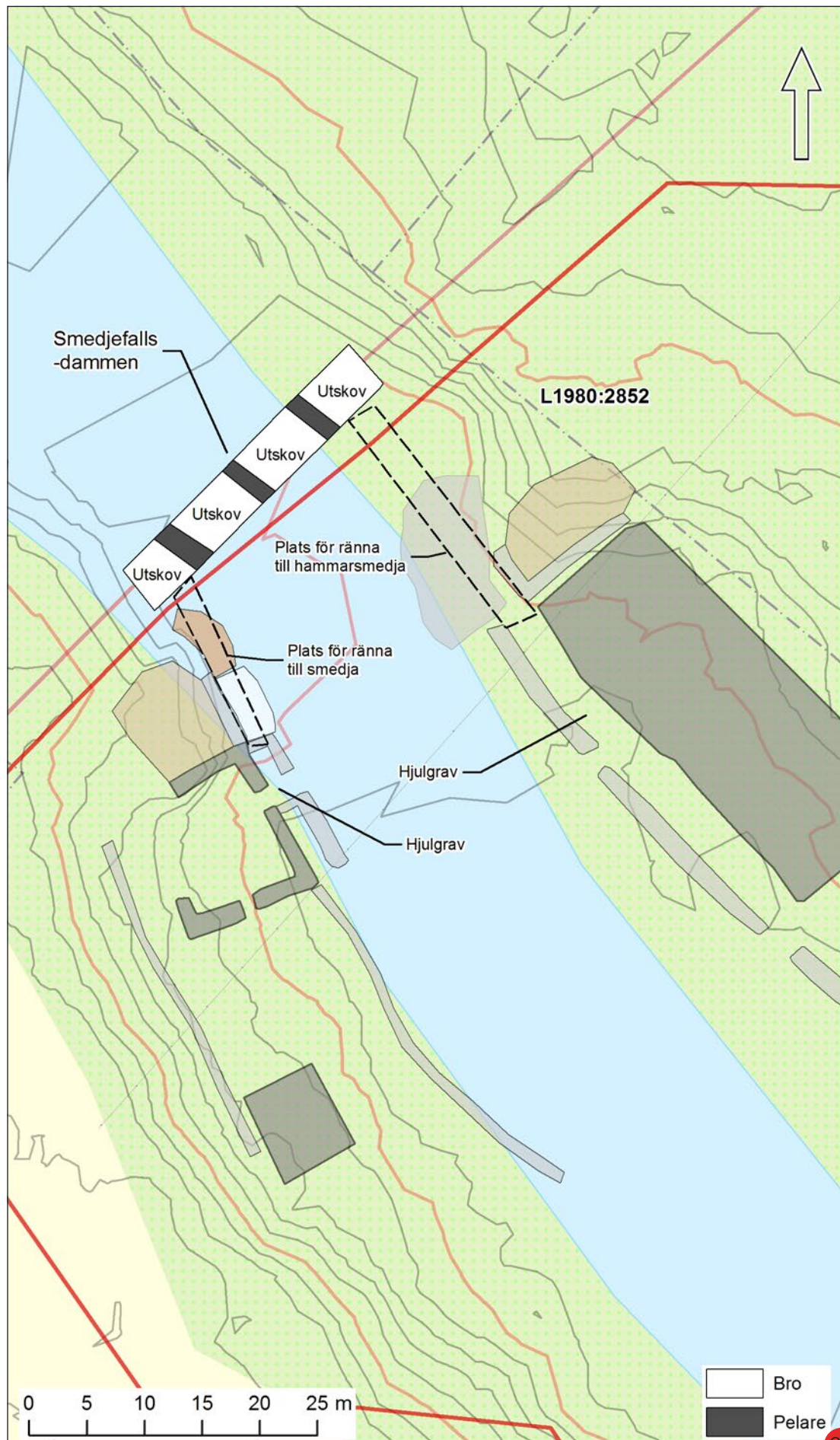
Figur 26. Del ur terrasseringen (objekt 15), uppförd i den branta slänten för att förhindra jord från slänten att rasa ned mot lämningarna vid ån. Foto från norr.

Brodamm, Smedjefallsdammen

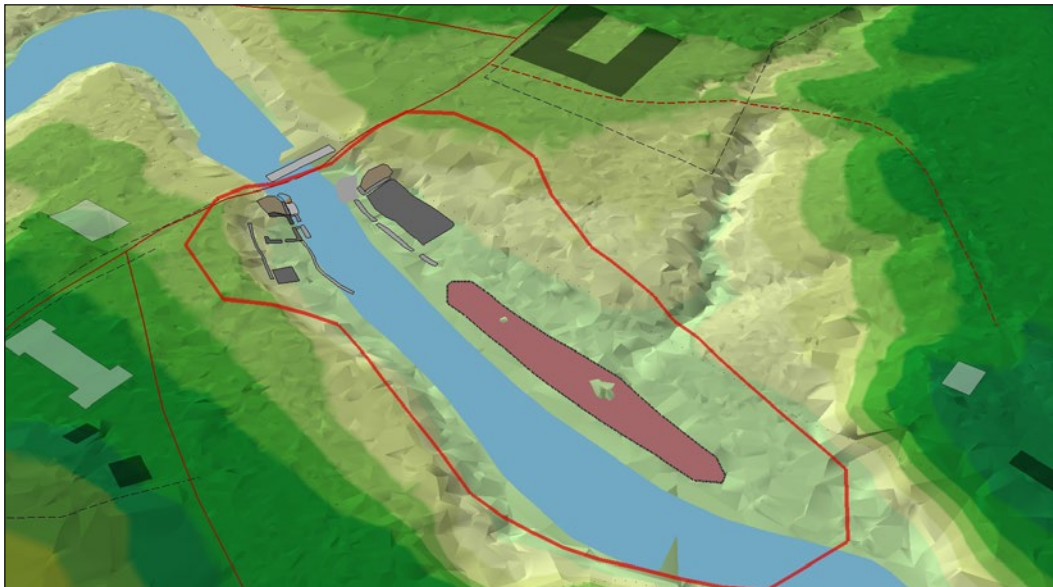
Den befintliga brodammen, som ännu är i bruk som körväg men inte som damm, är belägen norr om hammarområdet fornlämningsgräns. Emellertid har brodammen nyttjats av både Hammarsmedjan och den mindre smedjan i form av vattenkraftresurs. Vattenkraften har kommit från brodammens södra och norra utskov där vatten, via trärännor, letts fram till respektive byggnads vattenhjul för driften av hamrarna. De två mellersta utskoven har enkom fungerat som reglage utan särskilda tillhörande anordningar nedströms, i form av trärännor eller dylikt, vilka kan kopplas till Hammarsmedjan eller den mindre smedjan. Som ovan nämnt dateras den befintliga brodammens tillkomst, utifrån kartmaterial till åren mellan 1789–1926.

Figur 27. Bevarade trädelar synliga på norrsidan av dammen. De utgör delar av dammluckorna som nyttjats för att reglera vattenflödet.

Figur 28. Principplan över hur Smedjefallsdammen samverkat med de båda smedjorna. Från den södra och norra utskovet har rännor lett fram vatten till respektive smedjas hjulgrav. I de två mellersta utskoven har dammluckor höjts och sänkts för att reglera vattenflödet till respektive ränna.

Figur 29. Vy över karterade lämningar med höjdmodell från Lidardata som bakgrund. Smedjorna har uppförts i områdets nordvästra del (mot Smedjefallsdammen) nedanför den branta åslänten. I sydväst har slaggavfall deponerats längs strandkanten.

Lämningars inbördes samverkan

Lämningarna inom Hammarområdet som ligger i anslutning till Järleån utgörs av två smedjelämningar på vardera sida om ån, med den större hammarsmedjan i norr. Byggnaderna är till större delen uppförda på fast mark men har haft hjulhus med hjulgravar anlagda i ån. Vattenkraften har kommit via rännor, från den befintliga smedjefallsdammens södra och norra utskov, som letts fram till respektive byggnads vattenhjul. I äldre tid har dock en äldre dammbro funnits, vilken rivit vid något tillfälle mellan åren 1789–1926. Även den äldre dammbron bör ha haft samma funktion som den befintliga, det vill säga att vatten har kunnat ledas fram till smedjornas vattenhjul. För att möjliggöra detta har dammluckor reglerat vattenflödet i ån. Det är därmed troligt att det mellan de båda brofästena kan finnas lämningar under vattenytan i form av fundament från den äldre dammbron.

Den befintliga Smedjefallsdammen representerar därmed en senare fas av verksamheten inom hammarområde L1980:2852 och har därmed ingått i den i form av kraftkälla. Dateringen av Smedjefallsdammen sträcker sig som ovan nämnt mellan åren 1789–1926 och en närmare datering av den saknas. Träddelar från dammportarna finns emellertid kvar på dammens norra sida.

Platsens värden och effekter av vattenvårdsåtgärd

Lämning L1980:2852 utgörs av en fornlämning då den uppfyller de tre krav som ställs, för att bedömas utgöra en fornlämning:

- *Lämningen är varaktigt övergiven.*
- *Lämningen är äldre än år 1850.*
- *Lämningen representerar verksamhet tillkommit genom äldre tiders bruk.*

Statusen innebär att lämningen enligt lag är skyddad (kulturmiljölagen) och arbeten som riskerar att påverka en fornlämning kräver tillstånd av Länsstyrelsen (exempelvis utrivning av utskov i Smedjefallsdammen). I detta fall Länsstyrelsen i Örebro län som beslutar om eventuella arkeologiska insatser och/eller byggnadsarkeologiska insatser samt dess omfattning.

I samband med denna rapport kommer lämningsbeskrivningen för L1980:2852 att revideras i Kulturmiljöregistret i syfte att anpassas till rådande praxis. Den tidigare lämningsbeskrivningen innehöll texter från två skilda dokumentationstillfällen, vilket gjorde den svår läsbar.

Hammarby hammarområde (L1980:2852) utgörs därmed av en fornlämning belägen i Järleån där sammanlagt sex hyttområden och åtta hammarområden förekommer, i eller i nära anslutning till ån, längs med en sträcka om 30 kilometer från inloppet vid Norasjön till dess utlopp i sjön Väringen. Hammarområde L1980:2852 som lämningstyp (hammarområde) är därmed inte unik i Järleån men det utgör del i en kulturhistorisk helhetsmiljö med höga vetenskapliga värden, upplevelsevärden och pedagogiskt värde. Yxe-hyttan (L1980:3038) belägen omkring 3 kilometer nedströms mot sydöst, i Järle, ingår bland annat i Riksintresset Bondebyn – Järle – Yxa och innehåller många ännu stående byggnader med högt kulturhistorisk värde.

De förändringar på platsen som kommer att göras i och med utrivning av de två mellersta utskoven i Smedjefallsdammen, kommer att få effekter på landskapets värden. De värden som förstärks eller försvagas är platsens kunskapsvärden, upplevelsevärden och/eller bruksvärden.

Kunskapsvärden i landskapet ligger ofta i mindre avgränsade områden såsom fornlämningar, känsliga biotoper och äldre bebyggelsesamlingar och gårdsstrukturer. Dessa värden är objektiva.

Upplevelsevärden är mer subjektiva, det vill säga individuellt och känslgrundat, vilket kan vara svårt att beskriva eller klassificera. Landskapets upplevelsevärde inbegriper visuella, symboliska och identitetsskapande värden.

Bruksvärden handlar om den resurs som landskapet utgör för boende, friluftsliv och näringsliv.

Platsen (L1982:2852) kunskapsvärden i förhållande till dess närliggande kulturmiljö bedöms som *måttligt*. Hammarområdet utgör inte en unik företeelse längs Järleån, där sammanlagt omkring åtta hammarlämningar förekommer, vartill hammarområdet Yxehyttan (L1980:3038) i Järle, ingår i ett Riksintresseområde.

Smedjefallsdammen utgör inte hammarområdets (L1982:2852) äldsta damm utan har tillkommit under 1800-talet. Dessförinnan har en äldre damm bro funnits. Däremot utgör Smedjefallsdammen en ännu viktig komponent för att förstå hur lämningarna inom hammarområdet och Smedjefallsdammen verkat sinsemellan då dammen utgjort kraftkälla till hamrarna. Att enligt Norconsults förslag, ta bort de två mellersta utskoven, innebär därmed inte att man tar bort de utskov som haft störst funktion, nämligen det norra och södra som drivit varsitt vattenhjul till två hammarbyggnader. Det pedagogiska värdet av att förstå kedjan från damm – träränna – hjulgrav – vattenhjul – hammare förts därmed inte eftersom de två viktigaste utskoven (norra och södra) blir kvar efter eventuell åtgärd. Ett borttagande av det södra eller norra utskoven skulle dock förstöra förståelsen för denna kedja. Om dammen delvis bevaras, kommer det också visa på att en damm har funnits på platsen. Att utföra vattenvårdsåtgärden genom att bevara delar av dammkonstruktionen för att visa på att en damm funnits på platsen är vanligt förekommande (se Sjöqvist & Bergdahl 2018:7).

Åtgärdens inverkan på kulturmiljön bedöms därmed som *liten negativ*. Dammens ursprungliga konstruktion förstörs delvis, dock inte dammens två viktiga utskov varifrån träännor lett vatten till hammarbyggnader.

När det gäller bruks- och upplevelsevärden på platsen så sammanfaller de. Den aktuella delen av ån utgörs av ett Natura 2000 naturreservat, en sträcka om 6 kilometer, med rikt naturliv av bland annat fiskar, insekter, musslor, växter. Vid den berörda platsen saknas tydliga stigar för att kunna besöka och uppleva ån närmast Smedjefallsdammen. Stigar finns utritade enligt fastighetskartan, på åns södra sida, men denna är inte underhållen och inte synlig på plats. Som besökare betraktas ån snarast från vägbanan på Smedjefallsdammen.

Platsen för hammarområdet L1982:2852 utgörs av en kraftigt sly- och trädbeväxt ådal utan möjlighet att överblicka de inbördes lämningarna. För en utomstående utan kunskap om platsen är det, under sommarhalvåret då träden bär löv, nästintill omöjligt att ens råka få syn på lämningarna, då man passerar Smedjefallsdammen och blickar nedströms över ån. Detta trots att de äldre kallmurade brofästena och bland annat klensmedjans husgrund är 3–4 meter höga och uppförda intill ån, omkring 10–20 meter från Smedjefallsdammen.

Därmed är naturvärdet på platsen med dess rika växtlighet och djurliv mer uttalat än kulturvärdet (hammarområdet) som döljs av naturen.

Bedömningen för påverkan gentemot bruks- och upplevelsevärde av området inom hammarområdet L1982:2852 bedöms som *litet*.

Platsen är svårbesökt annat än visuellt från vägbanan på Smedjefallsdammen. Stigar är inte underhållna och en synlig väg ned till åstranden är obefintlig. Om man i framtiden skulle röja bort sly i området närmast lämningarna inom hammarområdet samt genom en vandringsled förbinda Hammarbyhyttan med övriga hyttor, skulle platsens upplevelsevärde höjas till att inbegripa både natur- och kulturvärden.

Figur 30. Inmätning vid strandmuren (objekt 14) med Smedjefallsdammen i bakgrunden. Foto från sydväst.

Referenser

Tryckta källor

- Landeholm, S. & Eriksson, L. 2001. *Noraskogs bergslag*. Häfte 2. Jernkontoret och Riksantikvarieämbetet. 2001.
- Johansson, J. 1893-95. *Noraskogs arkiv II*. Stockholm.
- Sjöqvist, B. & Bergdahl D. 2018. *Intervjustudie om åtgärder vid dammar*. Länsstyrelsen i Örebro län. 2018:8.

Kartor och arkivmaterial

HISTORISKA LANTMÄTERIAKTER

- Laga skifte 1926. Bröstorp. Akt: 18-NOA-363. Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMA)
- Storskifte 1789. Bröstorp. Akt S52-13:2. Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS).
- Avmätning 1771. Järlehyttan. Akt S52-39:3. Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS).

Webbmaterial

Lindebilder 2020-08-21

Fotografi över Smedjefallsbron från tidigt 1900-tal. "Nora, Bron över Hammarbyån".
www.lindebilder.se

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2020:50

